

PERFORMANS SANATÇISI OLARAK ARILAR ve ENSTALASYON OLARAK KOVANLAR

Reva BOYNUKALIN¹

ÖZ

21. yüzyılda insanlarla bal arılarının ilişkilerinin genişlediği çerçevede arıların sanatta nasıl temsil edildiği araştırmanın içeriğini oluşturmaktadır. Arıları, kovanların ve ürettikleri hayranlık uyandırıcı balın estetik ve kültürel alanlarda nasıl dönüştürüldüğünü ve hayvan/insan etkileşim akışının nasıl ortaya çıktığı günümüzde önem kazanmıştır. Resim, performans, video, heykel ve yerleştirme gibi çalışmaların sanat yaratım sürecinde; fikir (arıların yaşamlarının gözlemlenmesi sonucu) veya bal, balmumu gibi malzemelerin kullanılması, arıların sanatçıları nasıl etkilediğinin belirgin bir kanıtıdır. Farklı tarihsel zamanlarda yapılmış ve çağdaş ölçütler çerçevesinde bambaşka üslupları temsil eden çalışmaların temelini; arıların yaşamsal faaliyetleri ve üretimleri oluşturmaktadır. Arıların sanatla nasıl bir etkileşime girdiğini araştırmak; sanat tarihi, hayvan araştırmaları, sanat sosyolojisi ile bağlantılı, disiplinler arası bir avantaj sağlamaktadır. Arıların sanat dünyasındaki temsili; belli hayvanların nasıl kıymetli, kültürel ve estetik değerler olarak kabul edildiğinin göstergesidir. Çağdaş sanat ve ekolojik kriz dahilinde arıların sanatta neyi mümkün kıldıklarının araştırılması özel kültürel bir alana ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: çağdaş sanat, arı, ekoloji, performans, enstalasyon, heykel.

¹Yrd. Doç. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, azizereva(at)gmail.com

BEES AS A PERFORMING ARTIST

and

HIVES AS A INSTALLATION

ABSTRACT

It is constitutes the content of research in to how bees are represented in the art in th frame of the 21th century, in which the relations of honey bees have expanded. Today It has become important how the bees, hives anthe product they have produce have been transformed into aesthetic and cultural fields and how animal /human interaction flow has emerged image, performance, video, sculpture and in the process of art creations, the use of metarials such as honey and wax is clearly proof of hoe the bees in fulence the artists. The basics of the works were made in different historical times and whick represent different styles with in the frame of contemporary criterias the vital activities and productions of the bees. To investigate how the bees interact with the art ; art history, animal research, art sociology and interdisciplinaty advantage. Regrepresentation of the bees in the world of art is an indication of how certain animals are regarded as valuable cultural and aesthetic volves. Contemporary art and ecological crisis what makes beings possible in art research keeps light on a special cultural space.

Keywords: contemporary art, bee, eceology, performance, installation, sculpture.

Boynukalın, Reva “Performans Sanatçısı Olarak Arılar ve Enstalasyon Olarak Kovanlar”. *ulakbilge* 5. 13 (2017): 1067-1089

Boynukalın, R. (2017). Performans Sanatçısı Olarak Arılar ve Enstalasyon Olarak Kovanlar. *ulakbilge*, 5 (13), s.1067-1089.

Giriş

Arılar ideal toplumun, iş bölümünün, örgütlü çalışmanın timsali olarak yaşam biçimleri uygar toplumların metaforu olmuştur. Fiziksel yapıları (iğneleri) petekleri, balları ve kolonilerinin işbirlikçi verimlilikleri ile derin saygı ve hayranlık uyandırırılar. Sanat tarihsel süreçte şair ve görsel sanatçıların arı kovanının mimari yapısından, estetikçilerin de arıların işgücünden etkilenmeleri bir tesadüf değildir. İncil ve Kuran'ı referans alan kültürel kaynaklarda insanlığın arılarla olan yakın ilişkisi görsel arı tasvirleriyle belgelenmiştir. Batı düşüncesinin iki temel kaynağı olan İncil, arılar ve onun iki önemli maddesi bal ve bal mumuna dair atıflarla doludur. Hayvanların tarihiyle ilgili bir inceleme yazan Hz. Süleyman şöyle demiştir “Ye evladım balı çok iyi bir şeydir; bal peteklerini dene, damaklarına çok tatlı gelecektir. Tıpkı bilgelik öğretisinin ruhuna iyi geleceği gibi” (Ramirez,1998:19).

Klasik Yunan'da da balın kutsal bir özelliği vardır. Eleusis adını verdikleri tapınma yerlerindeki rahiplerin adı arılar anlamına gelen “melissa” ve okullarının adı da arı kovanıdır. Arıların doğal ve canlı maddesi olan bala olağandışı erdemlerine övgüde bulunulmuştur. Siyasal ve toplumsal yaşamda çok önemli olan güzel ve akıcı konuşma özelliği bizim dilimize de yerleşen “ağızdan bal damlıyor” deymi Eski Yunan'dan gelmektedir. Hippokrates balın tedavi edici özelliğini yüceltirken Aristoteles balın organizma için yararlı olduğunu belirtmiştir.

Büyük İskender'in cesedinin balla kaplanarak Yunanistan'a kadar taşınması balın organik maddeleri koruma özelliğinin en önemli kanıtıdır. (Ramirez,1998:20). İncil'de olduğu kadar Kuran'da da arıların erdemlerini yücelten ifadeler vardır “Rabbin bal arısına şöyle vahyetti: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine göz göz ev (kovan) edin. Sonra da her türlü meyveden ye de Rabbinin sana yayılman için belirlediği yolları tut!” Onların karınlarından renkleri çeşit çeşit bir şerbet çıkar ki onda insanlara şifa vardır. Elbette düşünen kimseler için bunda alacak ibret vardır” (Atalay, 2016:69).

Arılar tarih öncesi çağlardan beri görsel kültürün bir parçası oldular “İlk insanların yaptıkları görsel arı tasvirlerini ve antik bal avcılarını Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya mağara duvarları resimlerinde görmek mümkündür” (Crane, 2001:12). Ancak günümüzdeki tasvirler genellikle küresel bir tehdit içeren “arı kıyameti” miti çerçevesinde kamuoyuna sunulmaktadır. Bal arısı kolonilerinin gizemli kaybolması ve ölümünden sorumlu olan anlaşılamayan hastalık belirtileri CCD (Koloni Çöküş Bozukluğu) arıyı, ekolojik kırılganlığın bir nedeni ve simgesi haline getirmiştir. Ziraat kayıtları arı kolonilerinin son yüzyıl boyunca azaldığını doğrulamakla beraber, profesyonel arıcılar, entomologlar, hükümet ve bilim

adamları, arıların son zamanlardaki benzersiz davranışlarının, endişe verici ve potansiyel felaket sinyali olduğunu kabul etmektedirler. Bir araştırma raporuna göre 100 çeşit mahsul dünyadaki besinlerin yüzde doksanını oluşturuyor, bunun yüzde yetmişinden fazlasını arıların polen yayması sağlamaktadır. Arılar mevcut besin kaynağının üçte birini polen yayarak sağlamaktan sorumlu olduğu için bal arılarının soyu tükendiğinde küresel beslenme temelden değişmek durumundadır. Arıların etrafındaki siyasi vızıltılar göz önüne alındığında bu “sosyal böcekler” kültürel radarın üzerindedirler (Moore, Kosut,2014:1-2). Albert Einstein “Eğer arılar yeryüzünden kaybolursa insanın sadece 4 yıl ömrü kalır. Arı olmazsa döllenme, bitki, hayvan, insan olmaz” sözü arılara olan bağımlılığımızı açıkça belirtmektedir.

Arılar tarih öncesi çağlardan beri görsel kültürün bir parçası oldular “İlk insanların yaptıkları görsel arı tasvirlerini ve antik bal avcılarını Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya mağara duvarları resimlerinde görmek mümkündür” (Crane, 2001:12). Ancak günümüzdeki tasvirler genellikle küresel bir tehdit içeren “arı kıyameti” miti çerçevesinde kamuoyuna sunulmaktadır. Bal arısı kolonilerinin gizemli kaybolması ve ölümünden sorumlu olan anlaşılamayan hastalık belirtileri CCD (Koloni Çöküş Bozukluğu) arıyı, ekolojik kırılganlığın bir nedeni ve simgesi haline getirmiştir. Ziraat kayıtları arı kolonilerinin son yüzyıl boyunca azaldığını doğrulamakla beraber, profesyonel arıcılar, entomologlar, hükümet ve bilim adamları, arıların son zamanlardaki benzersiz davranışlarının, endişe verici ve potansiyel felaket sinyali olduğunu kabul etmektedirler. Bir araştırma raporuna göre 100 çeşit mahsul dünyadaki besinlerin yüzde doksanını oluşturuyor, bunun yüzde yetmişinden fazlasını arıların polen yayması sağlamaktadır. Arılar mevcut besin kaynağının üçte birini polen yayarak sağlamaktan sorumlu olduğu için bal arılarının soyu tükendiğinde küresel beslenme temelden değişmek durumundadır. Arıların etrafındaki siyasi vızıltılar göz önüne alındığında bu “sosyal böcekler” kültürel radarın üzerindedirler (Moore, Kosut,2014:1-2). Albert Einstein “Eğer arılar yeryüzünden kaybolursa insanın sadece 4 yıl ömrü kalır. Arı olmazsa döllenme, bitki, hayvan, insan olmaz” sözü arılara olan bağımlılığımızı açıkça belirtmektedir.

Arılar insanların bağımlı hale gelmesiyle beraber birçok kültürel alanda üretken bir tür olarak kendini göstermektedir. İnsanların beslenme, tarım veya sanatsal çalışmalar amacıyla olsa dahi hayvanlarla oldukça sınıflandırılmış koşullarda ortak çalışma yürüttüğü bilinen bir gerçektir. Arılarla iş birliği yöntemi hayvancılık ile bir bütündür, bu sayede insanlar; geliştirdiklerine, değer kattıklarına veya daha iyi hedefler için arıların evcilleşmelerine yardımcı olduklarına inanırlar. Bütün bunların arıların doğal eğilimlerinden çok daha önemli olduğunu düşünürler. Bununla birlikte, New York’taki arılar ve arıcılıklar ile ilgili yapılan üç yıllık etnografik saha çalışmaları göstermektedir ki arılar ve insanlar arasındaki ilişki,

hiyerarşik bir güç dinamiğinden daha karmaşıktır (Moore ,Kosut, 2014:1). Bilim adamı Bruno Latour'un perspektifinden bakıldığında, arıları sirkülasyonun içinde bir referans olarak görmekteyiz. Arılar, bazı sosyo-kültürel etkileri ve duygusal gerçekleri etkileşime sokarak ve üreterek "şeyleri" yapan canlı materyal ve kültürel varlıklardır (Latour,1999:5).

Arılar doğal ortamlarından uzaklaşmaya, kaybolmaya devam ederken, Amerikan popüler kültürünün bir parçası olmaktan kaçamamışlardır. Tozlaştırmanın ABD’de son derece önemli bir sektör haline gelmesi arıların öneminin en fazla anlaşıldığı bölge olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Arıların Yok Oluşu (2009), Koloni(2009), Güneşin Kraliçesi(2011) ve en güncel Baldan Daha Fazla(2013) gibi belgeseller gittikçe çoğalmaktadır. Sanat tarihçisi ve hayvan çalışmaları bilim adamı Steve Baker’in yazdığı gibi “Hayvanı ve hayvanın bizim için ne ifade ettiğini anlamak, bilginin kültürel simgesinin ayrılmaz bir parçasına dönüşecektir” (Moore , Kosut, 2014:2).

Ekolojik krizin, çevreye duyarlılığın ve yeşil tüketimin göstergesi olan arılar eko-politik böceklerdir. Arılara olan hassasiyet birçok insanın sosyal dünyasındaki kolektif bilincin bir parçası olmakla beraber onlar, şehir ve sanat dünyasında aktif olarak varlıklarını sürdürdüler. Ancak kişisel sanat çalışmaları dahilinde çoğunlukla emekleri görmezden gelinmektedir. Yüzyıllardır kovan, balmumu, bal, polen gibi arıların ürünleri ve bizzat kendileri (canlı ve ölü olarak) sanatsal uygulamalarda bir ham madde veya araç olarak kullanılmıştır. Örneğin 6. yüzyılda renkli pigmentlerin balmumuna karıştırılmasıyla Ankostik resim tekniği bulunmuştur ve Yunan dini portreleri bu teknikle yapılmıştır. Ankostik yöntemi 20. yüzyılda, Jasper Johns ve Diego Rivera gibi sanatçılar tarafından da kullanılmaya devam etmiştir. Önemli ölçüde arıdan üretilen malzemeleri kullanmak, arının kendisini de sanatın bir parçası haline getirmiştir.

Sanatçı Arılar: Metaforikten Malzemeye

Dinamik ve çok yönlü öznel/nesneler olarak arılar çağdaş sanat çalışmaları içerisinde sanatçıların bilinçli yönlendirmeleri ile performans sanatçılarına ve heykeltıraşlara dönüşmektedir. Sanat nesnesi; kovanda ya da doğrudan insanla temasta yaşayan arılarla, arıların yaratıcı işçiliklerine bağlı olarak meydana gelir. Diğer bir deyişle arılar sanatçı tarafından yönetilen sanat çalışmalarına davet edilmektedir. İnsan ve arının bu estetik iş birliği arı kolonilerini tehdit eden kültürel bir durumu ortaya çıkarsa da onlar; nesneleri sanat nesnesine dönüştürmeye devam ederler. Arıyı merkeze alan bir yaklaşımla güncel sanat

dünyasındaki tür karışımlarını da göz önünde bulundurarak arıların yapıtlarının bir parçası olabileceği düşünülmektedir.

Çağdaş sanatta resim, performans, video, heykel ve yerleştirme gibi çalışmaların sanat yaratım sürecinde; bal, balmumu gibi malzemelerin kullanılması, sanatçıların konu olarak doğaya ve doğallığa olan hassasiyetinin bir göstergesidir. Matthew Barney, Tom Sachs, Robert Gober, Lynda Benglis, Robert Rauschenberg, and Mark Thompson heykelleri, resimleri veya enstalasyonları arılar sayesinde mümkün kılan sayısız sanatçısından bir kaçıdır. Benglis'in 1960'ların sonlarından itibaren "vurulmuş" isimli duvar heykellerini ve Gober'ın 1990'lardan itibaren malzeme olarak balmumunu esas alan insan vücudu parçalarından oluşan heykellerini buna örnek verebiliriz.

Resim 1. Robert Gober, İsimsiz, bal mumu, ahşap, yağ ve insan saçı,1990

Günümüzde balın metaforik gücünü çalışmalarında kullanan sanatçılar dışında 20. yüzyılın arılarla ve başka hayvanlarla çalışan en önemli sanatçısı Joseph Beuys'dur. Plastik sanatın katı biçimsel özelliklerinden çok, sanatsal eylemlerdeki etkilerle ilgilenen Beuys'un Avrupa'da soğuk savaşın devam ettiği dönemlerde totaliter, baskıcı rejimler tarafından aykırı bulunan arılarla ilgili gönderimlerine devam etmiştir. Cüretkar bir ütopyacı olarak Beuys'un arılara olan ilgisi

Avusturyalı sosyal reformcu ve ruhsal filozof Rudolf Steiner'in eserlerine dayanmaktadır. Beuys'un Steiner'in çalışmalarıyla yakın bir bağı vardır ve her iki adam da arı balına, ruhsal dünyaya ve toplumsal teoriye olan özel ilgileriyle ortak bir tutkuyu paylaşmışlardır. Arılar, toplum ve doğayı kuramsallaştırmanın ve fikirleri yazarak, ders vererek, performans ya da sanat malzemeleri oluşturarak uygulamaya dönüştürmenin yolunu açmışlardır. Beuys balmumunu ana malzeme gibi kullanarak birçok sanat çalışması yapmasına rağmen bal, onun sosyal heykellerinde bir araç ve metafora dönüşmüştür.

Arı kolonisinin termik organizması hiç kuşkusuz, benim balmumu yağ ve arılar arasında kurduğum bağıın temel unsurudur. Arılarla ya da yaşam biçimleriyle ilgilenmeme neden olan şey bu organizmadaki bütüncül termik düzen ve bu organizmayı belirleyen plastik biçimlerdir. Arılar bir yandan çok güçlü akışkan bir unsur olan sıcak elementine sahipler, bir yandan da kristalleşmiş yapılar üretiliyorlar. Arılar muazzam geometrik şekiller inşa ediyor. Burada benim heykeltıraşlık teorimle ilgili bir şey bulabiliriz; tıpkı bazı durumlarda geometrik bağlam içinde ortaya çıkan yağlı köşelerimde olduğu gibi (Moffitt, 2005:136).

Beuys'un en ünlü iki eseri, balın literatürdeki ve sembolik anlamını içermektedir. Bunlardan ilki 1965'de gerçekleşen "Resimleri Ölü Bir Tavşana Nasıl Açıklarsınız?" isimli üç saat süren ve sanatçıyı ana karakter olarak ele alan bir performanstır. Kafası balla ve altın varakla maskelenmiş şekilde kollarında ölü bir tavşanla galeride yürüyerek, sanatının önemini hayvana sessizce anlatmaktadır. Beuys insan zihnini açıklamak için bal kullanmıştır: "Balı başımda kullanmak düşünce ile ilgili bir şeyler yaptığımın doğal göstergesidir. İnsan bal yapamaz ama düşünebilir, fikir verebilir. Bal şüphesiz canlı bir maddedir. Aynı zamanda insan düşüncesi de canlı olabilir" (Adams 207). Beuys balı ritüel performanslarında arı sindiriminin içeriği olarak insan bedeni ile kullanır ve balın performanstaki işlevini şöyle açıklar: "Altın ve bal "kafa"nın ve bu yüzden doğal olarak ve mantıksal olarak beynin ve düşüncüyü anlama biçimimizin, bilincin ve ölü bir tavşana resimleri açıklamak için gerekli diğer tüm katmanların dönüşümünü işaret ediyorlar" (Moffitt,2005:154)

Resim 2 Joseph Beuys, Resimleri Ölü Bir Tavşana Nasıl Açıklarsınız, 1965

Bernard Lamarche Vadel; Beuys'un kafasını kapladığı bal ile birbirinden farklı ancak yakın anlamları şöyle kıyaslar;

Öncelikle bal bitkiselden hayvansala, hayvansalda cansız maddeye, cansız maddeden insana gıda biçiminde geçebilen ve değişik sistemler arasında bir çeşit transfer yapabilen bir üründür. Bunun sonucu olarak bal yapısı mutlak bir düzen örneği sergileyen bir toplumun görüntüsüdür ve son olarak biçimsel mükemmelliği ve madde ile biçim arasındaki tamamlayıcı sıkı ilişkiyi simgeleyen petek ballarından çıkartılır (Lamarche Vadel, 1994:32).

Yaklaşık on yıl sonra, 1977'de, Beuys yüz gün boyunca süren Documenta VI sergisinin bir parçası olan "İşlikteki Bal Pompası" isimli enstalasyonunun açılışını yapmıştır. Kassel'deki Fridericianum Müzesi'nin merdiven boşluğunda, iki gemi motoru sergi alanının üstünde şeffaf labirent şeklindeki plastik borular vasıtasıyla iki ton bal ve 220 kilo yağ (margarin) binanın bodrumundan çatı katına kadar pompalanmıştır. "Tüm binayı, tüm sanat tapınağını kapsayan bir dolaşım sistemi söz konusuydu; sanki bu bina bir arı kovanı, tek bir toplumsal bedendi motor bir kalp gibi balı pompalıyor ve bal da metaforik olarak kanın yerine geçiyordu". (Ramirez, 2007:87). Beuys, bal hortumlarını Uluslararası açık Öğretim Üniversitesi'nin geçici merkezi olarak seçtiği yan odadan özellikle geçirmiştir.

Documenta'nın sürdüğü yüz gün boyunca, “demokrasinin düzenlenmesi” ne ilişkin bir çok tartışmalar gerçekleştirmiştir vegelen ziyaretçilere bal ikram etmiştir. Bu edim basit bir ritüelden öte Steiner'in arı konferanslarından ve insanın vücudun bazı bölümlerine ilişkin olarak açıklanan üç psikolojik unsurdan esinlenerek oluşmuştur. “Balın üst kısımda toplanması başı, makinede vücut bulan irade ve hareketin simgelediği kalptir” (Adams ,1998:209).

Resim 3. Joseph Beuys, Bal Tulumbası, 1977

Beuys sembolik ve şiirsel yorumlamalarla doğal popülasyonu sanatsal bir harekete dönüştürerek hayvanları, baş aktörler olmasa da uygulamalarının başlıca odak noktası yapmıştır. Arılar fiziksel olarak bulunmasalar dahi baskın güçlerini hissettirirler. Sanatsal yaratı ile toplumsal mükemmellik arasındaki geleneksel ilişki onun çalışmalarında yeniden ele alınmıştır. Tıpkı 1979'da yaptığı bir söyleşide dediği gibi “Günümüzde şu bireysel Eros'u toplumsal Eros'a dönüştürmemiz gerekli.” (Ramirez, 2007:88).

Bazı sanatçılar arıların petek yapımında üretken kapasitelerinden yararlanırlar. Antropomorfik bakış açısından bakıldığında arıların esnek ve uyarlanabilen “doğal heykeltıraşlar” olduğu söylenebilir. Her ne kadar arılara matematiksel inşacılar adlandırması yapılsa da, kare şeklindeki bir peteği bile

doğalarına özgü olarak şekillendirmezler. Ancak çerçevelere çok iyi uyum sağlarlar² ve ahşap armatürlerden insan vücudunun sentetik kalıplarına kadar farklı materyal ve nesneler üzerine petekleri biçimlendirebilirler. Yaklaşık 20 yıldır birebir arılarla çalışan Kanadalı sanatçı Aganetha Dyck, ayakkabı, futbol kaskı, porselen biblolar gibi sıradan kullanılabilir nesneler üzerine arıları yönlendirerek kullanılan eşyaların estetik değerini dönüştüren petekler inşa etmiştir. Aganetha Dyck bu özel böceklerin üzerinde yarattığı etkiyi şöyle açıklar:

Sana arılar hakkında söylediğim hiçbir şey gerçekten önemli değil, kovana ardına kadar açmak hepsini görmek, elimi tam üzerlerine koyarak sıcaklıklarını enerjilerini hissetmek bundan da fazlası. Ürettikleri balmumu değil beni cezbeden şey, kendileri (Borsa, 1995:52).

Resim 4. Aganetha Dyck, Uzatılmış Düğün, 1995

Dyck süreci, arı petekleriyle günlük objelerin değiştirilmesi olarak tanımlarken, arılara petek yapmaları için toplumsal cinsiyet rollerini öne çıkaran nesneler sunmuştur. Dick'in sanat eserlerine yapılan feminist analizler kadın egemenliğinin varlığı üzerine odaklanmıştır. "Uzatılmış Düğün" sergisi toplumun evlilik kurumuna bakışını, sonsuza dek sürecek bağların sembolü olan pahalı düğün törenlerinin bir eleştirisi gibidir (Tousley,1992:65). Uzatılmış Düğün sergisinde Dick, arıları eşyaların üzerine petek yapmak için yönlendirerek bir düğün töreni düzenledi. Düğün davetlilerini üç duvarlı tel kafeslerin içine yerleştirilmiş resmi

² <http://www.nytimes.com/2010/11/30/nyregion/30bigcity.html>. Web. Accessed December, 11, 2011.

giysiler ve altına konulan ayakkabılar temsil etti. Arılar gizemli kovanlarından çıkıp galeride sergi anında kıyafetlerin ve eşyaların üzerine petekler yaparak performansın bir parçası oldular.

Resim 5. Aganetha Dyck, Bekleyen Leydi, 1995

Serbest dolaşan işçiler gibi galeriye giren arılar gelin elbisesi olarak tasarlanan yapı üzerinde kesintisiz çalıştılar. Enstalasyon arılar tarafından bir performansa dönüşürken kültürde cinsel bir obje olarak kadın figürü ve gelinin cinselliğinin kraliçe arının üretimi ile vurgulandı. cinselliği ile vurguladı. İnsan ve arı her iki türün de cinsel üreme temaları ortak referanslardı. Kraliçe arının baştan çıkarıcı dansları gelin figürüyle özdeşleştirilirken düğün töreni arıların petek yapma sürecinin metaforu gibi şekillenmişti. Arılar ve insanlara özgü olan düğün partisi Dick'in nesneleriyle bir araya gelip aynı alanı kullandılar ancak insanlar ve arılar, sergide kavramsal olarak ayrı varlıklar olarak kaldı. Sergi küratörü Shirley Madill bu konu ile ilgili şunları yazmıştır:

“Uzatılmış Düğün” sergisi karşıtların düğünüdür. Ölümçül güzelliği, bedeninin kaybını, gelinliğin örtücülüğünü ve damadın tüm bunları uzaktan izleyişini birleştirmektedir. Dişil egemenliği fazlasıyla mevcuttur. Evde de olduğu gibi, kovanın toplumsal cinsiyete dayalı emek ve aile ile ilişkisi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada ev güçlü bir metafor haline gelmektedir. Evlilik ve sosyal ilişkiler kültürü kovanda keşfedilebilir. Kovandaki tüm faaliyetler gizli kalmış olan Kraliçe Arı çevresinde

toplanmaktadır. Benzer şekilde kurulumda, tüm etkinlik ve öğeler “Bekleyen Leydi” (cam gelinlik) etrafında döner (Madill 1995 :13).

Çinli sanatçı Ren Ri, arılar ve insanlar arasındaki ilişkiyi ve koloni çöküş sendromunun dünya ekosistemi üzerinde yıkıcı etkiye sahip olma tehdidiyle ilgili konuları araştırır. Çocukluğundan itibaren hayvanların ve bitkilerin davranışları ile yakından ilgilenen sanatçı yaratma ve biçimlendirme tutkusunu da bu merakıyla birleştirmiştir. Bir röportajında “Çocukluğumda hayvanları ve bitkileri gözlemlemek için çok zaman harcıyordum, kalıplama tutkum ile böcek etolojisi paralellik göstermekteydi” demiştir. Sanatçının alışılmamış malzemesi büyüleyici ve her sanat eserine kendi karakterini ve esnekliğini yaşıyor. Ren Ri, bunu şöyle açıklamıştır “Bal mumu çok özel bir malzemedir; sabit değildir ve sıcaklık ile şekli değiştirebilir. Balmumu hücrelerinin yapısı altıgendir ve akıl almaz bir şekilde bal arılarının petekleri de altıgendir. Arıların seçmemin arkasındaki bir diğer sebep, sanatçının öznelliğini yok etmek istememdir ve arılar bu amaca aracılık etmektedir” (De Toni, 2014).

Resim 6. Ren Ri, Yuansu II Serisi. 2013

Ren Ri’nin sergisine adını veren Yuansu kelimesi yenilikçilik anlamındadır ve aynı zamanda Çincede element anlamına gelir. Yuansu adı Ren Ri’nin arılarla bir sanatçı ve arı bakıcı olarak uzun zaman geçirmesine dayanmaktadır. Arılarla olan çalışmalarında doğa ve insanın gerçek ilişkisini gözlemler. “Yuan” hayatın şekillendiği öz, “su” (yapı anlamına gelir) ve bir bütün olarak “yuansu”, yaşamın gestaltını anlama olarak düşünülebilir. Arılar için mekan olarak çok kenarlı saydam ve simetrik yapılar tasarlamasının sebebi yine sanatçı öznelliğini dışarıda bırakmak

istememesinden kaynaklanır³.

Amerikalı sanatçı Hilary Berseth yerel arıcılar yardımıyla arıların petek yörüngelerine engeller koymakta ve farklı biçimler yapılandırmaya odaklanarak arı kovanlarını yönetmektedir. Dyck'in heykellerinde olduğu gibi insan müdahalesine dayanan bu engeller hazır nesneye bir ekleme ya da çıkarma yapmadan doğrudan arıları sanat yapmaya yönlendirmektedir. Berseth'in çalışmaları diğer sanatçılar da olduğu gibi kendi elleriyle değil arılar tarafından yapılmaktadır. Burada sanatçının fikri öne çıkarken arı manipülasyonundaki yaratıcılığı, eserin önemini arttıran şeydir. Berseth organik bal yapımının doğal sürecini arıların kovan oluşturma yetenek ve gerekliliğini kendi sanatsal gerekliliğine dönüştürerek manipüle edebilmiştir. Böceklerin doğal konstrüksiyon yeteneklerini kullanarak ölçülü ancak teorik açıdan ölçülemez olanın başarılı bir şekilde harmanlanmasını temsil eden benzersiz bir heykel yaratmıştır.⁴

Resim 7. Hilary Berseth, Programlanmış Kovan, 2008

³ <http://www.webcitation.org/query?url=http%3A%2F%2Fwww.coolhunting.com%2Fculture%2Fen-ris-bees-wax-sculptures&date=2016-02->

⁴ <http://www.columbiaspectator.com/2008/11/05/columbia-graduates-bees-collaborate-art-show>. Web. Accessed April 15, 2011.

Bu çalışma örneği, türler arasında semiyotik veya pastoral bir ilişkiyi işaret eden insan/insan dışı iş birliğinin bir birleşimi olarak tanımlanmaktadır. Arılar; müze ve galerilerde ikamet etme zorunluluğu veya kovanlarının içine yerleştirilen yabancı nesneler gibi kendilerine sunulan fiziksel zorluklar ya da kısıtlamalar ne olursa olsun, kesintisiz çalışmaya devam ederler. İnsan böcek işbirliği sürecinde, arı tarafından üretilen malzemenin bu böceklerin kendisinden daha değerli olması bağlamında yaşayan organizmalar olarak arıların ihtiyaçları ihmal edilebilmektedir. İnsanlar ve özellikle sanatçılar bazı yönlerinden dolayı onlarca yıldır arılara hayranlık duymaktadırlar. Her ne kadar arılar insanların manipülasyonu ve yönlendirmesi ile sanat nesnesi yapmaya ikna edilebilir olsa da bütününe tuzağa düşürülemezler. Ne zaman ne yapacaklarının belli olmayışı, sanatçıları kendileri ile işbirliği yapmaya çeken diğer önemli bir özelliktir. Arılar sanatçıların hayal güçlerini çekim alanına almış, eylemlerine enerji vermiş ve bir şekilde sanatçıları etkilemeyi başarmışlardır. Yaşama ümidi ortalama 3 ay olan bu küçük yaratıcıların sanatta birincil odak noktası ve katalizör olduğu gerçeği görmezden gelinmemelidir.

Performans Sanatçısı Olarak Arılar

Performans ve performans sanatı 1970'ler 1980'lerde Bileşik Devletler Batı Avrupa ve Japonya'da asal kültürel etkinlikler olarak ortaya çıkmıştır. Aynı tarihsel kültürün ürünü olan postmodernizm gibi performans da kamuoyunda ve medyada öylesine karmaşık ve popüler etkinliklerle popüler hale gelmiştir ki hem heryerdeliği hem de yaygınlığı nedeniyle tanımlanması son derece güçleşmiştir (Carlson, 2013:155). Yirminci yüzyılın ikinci yarısında disiplinlerarası olma özelliğiyle dikkat çeken Performans Sanatı; beden sanatı, Fluxus, happening, gösteri ve ritüeller de dahil olmak üzere çok geniş bir stil, yorumlama ve betimleme yelpazesine sahiptir. Bu geniş yelpazenin temelleri yirminci yüzyılın başında sirk gösterileri, deneysel dans gösterileri, panayır ve fuarlara dayanmaktaydı. "Ortaya çıktı yıllarda performans sanatı, tıpkı ilk kabare gösterileri, fütürist geceler ya da dada sergileri gibi çok dar bir sanatçı çevresinde üretiliyor ve izleniyordu" (Carlson, 2013:156). Sanat tarihçisi Kristine Stiles'in de söylediği gibi "vücutlarını görsel sanatın malzemesi olarak kullanmaya başlayan sanatçılar, çalışmalarının deneysel dolaysızlığını artırmak için sanat pratiğini hayata daha yakın hale getirme hedeflerini tekrar tekrar dile getirdiler"(Stiles, Selz, 1996:679).

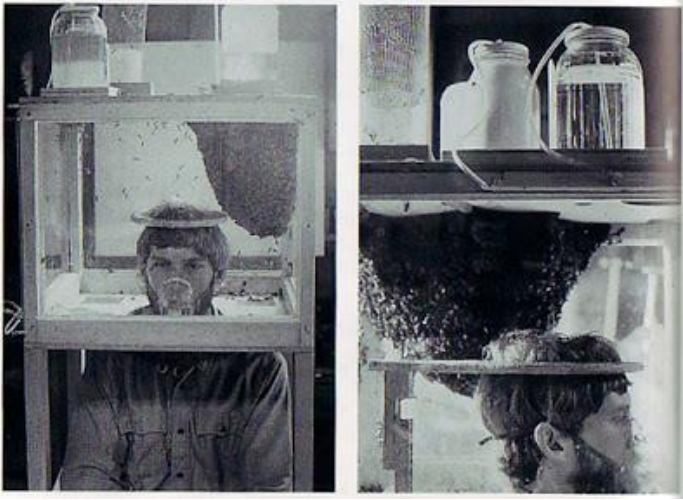
Gösteri anlayışıyla bağlantılı düşünüldüğünde 1830'larda Amerika'da karnavallarda popüler bir eğlence kültürü haline gelmiş olan arı sakalı gösterileri arılarla iş birliği halinde gerçekleşen ilk performans sanatı örneklerindendir. Genellikle çok deneyimli arıcılar ve böcek bilimciler tarafından gerçekleştirilen arı

sakalı gösterileri bir kraliçe arının vücuda yerleştirilmesiyle oluşmaktadır. Tüm kovan faaliyetleri kraliçe arının etrafında döndüğünden dolayı kovan onun kokusunu izleyerek nereye gittiğini takip eder. Arı sakalı; insanların kovayı terk etme hareketinin içinde arıları manipüle ederek bir imitasyon yaratmasıdır. Gösteriyi yapan kişinin yüzü ve kafası binlerce çılgına dönmüş hareket eden böceklerle kaplandığı için arı sakalı gösterisi, oldukça tehlikelidir. Birkaç arı sokma olasılığı kaçınılmaz olmakla birlikte alerjik bir bünye olmasa dahi, arı zehri insan etinin ısınmasına, şişmesine, kaşınmasına ve yanmasına neden olur (Marry, Kosut, 2014:12). Canlı böcekleri giymek geleneksel bir bileşene sahiptir ve bugün Yucatan Yarımadasında Meksikalılar tarafından yöreye ait böcekler kıyafet ya da mücevher gibi canlı bir şekilde giyilir. Bu gösterilerde arı, toplumsal bir metafor veya çalışkan bir rol model olmaktan çıkıp yalnızca doğal ve tehlikeli bir böcek rolünü alır.

Resim 8. Jim Thompson , Arı Sakalı Gösterisi, 1985

Mark Thompson'un 1976 tasarısını oluşturduğu "Kovanda Yaşamak" adlı performansı çok karmaşık ve hırslı bir önermenin sonucudur. Thompson kendisinin de içine girebildiği arıların giriş çıkışını metalden örülmüş bir tüple teçhiz edildiği kristal küpten bir kovan tasarlamıştır. Sanatçı içinde yüzlerce arının çalıştığı kovana hissetmek, görmek ve hepsinden öte duymak adına başını kovanın içine sokar. Sanatçı ihtiyaç görmesi için bir deliğin olduğu basit bir sandalyeye oturarak ve ağzına uzanan bir tüp aracılığıyla proteinli sıvı gıdalar ve su ile beslenerek üç hafta boyunca kovanda yaşamıştır (Ramirez,2007:89). Thompson "Kovanda Yaşamak" performansında arı sakalı gösterilerinde olduğu gibi izleyiciye bir cesaret gösterisi yapmakla birlikte gizemli ve ulaşılmaz olan arı kovanının içine girmeyi başararak izleyiciye deşifre etmiştir. Thompson balın romantik gösterimiyle ilgilenmez, performans boyunca karşılaşmaya ve kaynaşmaya odaklanmıştır. İzleyici üç haftalık performansın videoya çekilmiş halini izlerken kaçınılmaz olarak kendini Thompson ile özdeşleştirmektedir. Arıların yaşam alanına başını sokmak; beynin kovanın kalbiyle bağlantı kurmaya ve yaşamın en saklı gizemlerine nüfuz etme çabasının göstergesidir.

Resim 9. Mark Thompson, Kovanda Yaşamak Performansı, 1979

Genellikle enstalasyon ve performanslarda arılar mekanlara davet edilirken, Thompson yıllarca uğraşıp tasarladığı kovana kendisi misafir olmuştur. Arılar karmaşık yaşam işleyişinin ve iletişim sisteminin bir metaforudur. Stiles Thomson'un ekolojik sistem ile arı kovanları arasında kurduğu bağlantıyı şöyle açıklar;

Mark Thompson bal arılarını; zaman, mekan, fizik, insan toplulukları ve türler arası iletişim konularını keşfetmek için kullanıyor. Enstalasyonları, heykelleri ve performansları bal arısı, balmumu, su, güneş ışığı ve belirli bir mekanın sosyal, tarihi ve fiziksel yönlerini içermektedir. Thompson; bal arısı kovanları ve arıcıların, insanlık için karşılıklı bağımlılık ve dengenin geliştirilmesine yönelik anlamlı bir ortak yaşam rehberliği önerdiklerini gözlemledi. Bal arılarının bakımı sürecinde aslında doğal dünya ile manevi bir ilişki oluşmaktadır. İnanıyorum ki bal arısı kovanları ve arıcılık; insanların doğal çevreyle etkileşimleri için açık ve güçlü bir ekolojik model oluşturmaktadır (Stiles,1996:582).

Performansın iş ortakları olarak arılar; sanatçıların davranışlarını, yeteneklerini sergilemelerini ve performanstaki başarılarını oldukça etkilemektedirler. Hollandalı sanatçı Jeroen Eisinga Springtime filmi için üst bedenini ve başını 150.000 kg bal ile kaplamıştır. “Sanatçının amacı güçlü bir “yüce” imajı yaratmaktır. Teknik açıdan kusursuz, etkileyici bir ritüel olan 35 mm’lik bu siyah-beyaz film; yaklaşık 20 dakika bir adamın ön cepheden çekimini içermektedir. Filmde sanatçının kendisi, masanın arkasında oturmakta; bu esnada da kendisini ve arkasındaki duvarı giderek bir arı kütlesi kaplamaktadır (Kroef, 2012: 325-326).

Resim 10. Jeroen Eisinga, Springtime , 2011

Bu insan/arı iş birliği örneğinde doğa vahşi olmakla beraber tıpkı güvenli bir mesafeden görülen yıldırım çarpması gibi aşkın ve büyüleyicidir. Arı sakalı gösterilerinde insan ve arının bir araya gelmesinin altında yatan en belirgin hissiyat gerilimdir çünkü arılar ne yapacağı belli olmayan hayvanlardır. Eisinga rahatına düşkün ve umursamaz ve muhtemel kendini bu şekilde tanımlamaktan memnundur.⁵ Eisinga kısa filminde “vahşi” ve “yabani” kavramlarının doğal yapısı ile oynamaktadır. En önemlisi de tabiatı insanın eline olan bir olgu olmaktan çıkarılmıştır. Washington, Hirshhorn Müzesi küratörüne göre, “Eisinga’nın imgesi, inançları doğrultusunda sabırlarını ispat etmek için olağan üstü eylemlere sürüklenen aziz ve şehitlerin mirasını referans almaktadır.”⁶

Springtime’da sanatçı bu tehlikeli türle karşılaşmaya sabreder ancak bu karşılaşma rasgele değil; titizlikle planlanmış, düzenlenmiş, uygulanmış ve tüm sanat dünyası için belgelenmiştir. Tehlikeli yüksekliklere tırmanma veya köpekbalıkları ile korunmasız yüzme gibi “aşırı kültür” performanslarına benzeyen arı sakalı gösterileri; heyecan, korku veya sanat uğruna muhteşem doğayla yüzleşmeyi içermektedir. Bu bağlamda arılar bir tehdit olarak görülür ve ötekileştirilerek insanlık dışı bir türe dönüşür. Ancak koloni çöküş bozukluğu ve dünya çapındaki krizler baz alındığında asıl tehlikede olan; doğal mekanlarından alıkoyularak insan müdahaleleri ile performansa katılan arılardır.

İnsan ve arı ilişkilerinin genişlediği çağdaş zemin, sanatçıların arı kovanlarını yaşayan enstalasyonlar olarak sergileyebilme cesaretlerini artırmıştır. Birçok heykel sanatçısının heykellerinin sergilendiği Storm King açık hava heykel parkında sanatçı Peter Coffin’in arı kovanlarını sergilendi. İnsani amaçlar doğrultusunda yönlendirilmesine ve ışığa dair çok spesifik tematik bir sergiyi ifade etmesine rağmen kovanlar, doğal bir heykel olarak izleyici ile buluşmaktadır.

⁵ http://www.huffingtonpost.com/2012/01/12/bee-bearding-in-art_n_1202528.html. Web. Accessed January 30, 2011.

⁶ <http://newsdesk.si.edu/releases/hirshhorn-announces-black-box-jeroen-eisinga>. Web. Accessed March 24, 2012.

Resim 11. Peter Coffin, Bal Yapan Arılar, 2012

Storm King'in web sitesinde Coffin'in arı kovanından oluşan sanat çalışmalarının yasallığı, yerel ekoloji içindeki işlevi ve arıların etkileşimli doğası oldukça etkileyici bir biçimde vurgulanmaktadır:

Peter Coffin'in çalışmaları; onları yeniden anlamlandırmak için güneş, arılar ve bal gibi doğadaki birbirine yakın şeyleri içermektedir. Bu küçük kolonilerin güneşe güvenmesi, güneşin de her şeye gücünün yettiğini hatırlatır. "Tadı neye benziyor?" gibi tuhaf sorular için tura katılanlara yöresel bir bal hediye edilecektir. Park genellikle geçmişteki sanatçılar tarafından boyutlandırılmış heykelleri sergilemektedir. Coffin'in yenilikçi "Bal Yapan Arılar" heykeli sadece bir sanat eseri değil aynı zamanda 500 dönüm peyzajlı alana, tepelere ve ormanlık alan üzerine kurulu parkın doğal ekosistemine de katkıda bulunmaktadır. Coffin'in arıları bitkiler ve çiçekler üzerinde serpilip gelişirken, yapıtı sanat merkezi ile etkileşim içindedir.⁷

Coffin, heykelini gözetmek ya da geliştirmek için özel bir çaba sarf etmemektedir, kovanlar deneyimli arıcılara emanet edilirken ziyaretçiler bir rehber

⁷ <http://inhabitat.com/nyc/storm-king-art-center-to-host-a-honey-bee-apiary-by-artist-peter-coffin/bee>

eşliğinde bal arıları hakkında bilgilendirilmektedir. Bu canlı heykel; parkın bitkilerini tozlaştırarak, ziyaretçilerle ve diğer heykellerle “etkileşimde” bulunarak hem maddi hem manevi yönden misyonunu yerine getirmektedir. Benzer bir ekolojik çerçevede, Aganetha Dyck bal arıları ile “türler arası iletişim” olarak adlandırdığı alanda çalışmalar yapmıştır.⁸ Joseph Beuys'un arılarla olan ilişkisine benzer şekilde, Dyck arılarla 23 yıl birlikte çalışan deneyimli bir arıcıdır ve medya platformlarında koloni çöküş bozukluğundan önce halkın dikkatini çekmek için arıların bir tür olarak önemini anlatmıştır. Sanatçının çalışmaları, arı bakımı konusundaki tecrübelerinden elde edilen bilgilere dayanmaktadır ve amacı daha fazla çevre dostu yeşil alanlar oluşturmaktır. 2011 yılında Kanada'nın Prince Edward Adası'ndaki Konfederasyon Merkezi Sanat Galerisi'ne yerleştirdiği arı kovanı bu bilgilendirme sürecinin bir parçasıdır. “Misafir İşçiler” isimli enstalasyonunda Dick'in yaklaşımının kökleri bir çok arıcının özel ve duygusal bir emek olarak tanımladığı arı bakımı sürecindeki kendi yaşam deneyimlerine dayanmaktadır. Arının varlığının yalnızca sanat nesneleri yaratımında değil dünyanın varoluşunda da çok önemli bir yeri olması sebebiyle, çalışmalarında arı ile ontolojik bir etkileşimin ifadesi vardır.

Sonuç

John Berger hayvanların çağdaş tüketim kültüründe gerçek formlar olarak yer almadığından bahseder ancak araştırılabilir sembollerle yer değiştirmektedirler. Yani biz onları hayvanat bahçesi hayvanları, evcil hayvanlar gibi doğanın temsilleri olarak insani bağlamlar içerisinde tanımlanan parklarda, belgeselerde veya filmlerde izliyoruz. Ancak çağdaş sanat bağlamında arılar iğneleri ile sokabilme ve kovan arcologylerinde sanatsal projeler üretme yetenekleri ile nihai bir etkindir. Arıları sorgusuz sualsiz toplumun menfaatleri doğrultusunda daha büyük hedeflere doğru çalışmaya yönlendiren kültürel bir yapıdır. Bu bağlamda arılar metaforik ve insani özellikler yüklenmeye elverişlidir. Arıların yaşam düzeni örnek teşkil ettiğinden birçok sanatçı onlardan metafor ya da doğal bir madde olarak yararlanmaktadır. İnsanlar ve arıları inceleyen türler arası estetik; gelişen doğa anlayışımıza ve spesifik olarak sanat bağlamı içinde hayvana değinir. Sanat projelerinde arıların; bir arı sakalı yaratmak için kraliçeyi izlemesi ya da bal yapım süreci boyunca bir koloniyi desteklemesi, petek yapması, yumurtlama ve larva gibi içgüdüsel olarak ne yaptığı incelenmektedir.

⁸ <http://www.confederationcentre.com/en/news-read-more.php?news=115>. Web. Accessed July 14, 2011

Arıları doğal ve bazen de vahşi nesneler olarak çalıştırmakla beraber sanatçı atölyelerine, galerilerine ve müzelere davet ederek onları “kültür” haline getirmekteyiz. Ancak arılar petek üretirken veya kolonilerini korumaya çalışırken, sanat adına yapılan insan müdahaleleri arılar için sakıncalı olabilmektedir. Heykel, film ve performans enstalasyon üretilen estetik nesne ne olursa olsun, arıların doğal dengesi bozulabilmektedir. Arılar çevre dostu tüketimcilik için de doğayı korumak adına bir sembol haline gelmiştir. Şehir arıcılığının ABD genelinde yükselişi, daha yeşil ve ekolojik şehirlerin gelişmesinde arıların rolü olduğunun kanıtıdır. Doğal denge içerisinde arılar fazla ilgi bekleyen ve korunmaya değer varlıklardır.

Çağdaş sanatta insan ve arı işbirliğine dayalı sanat yapıtlarında arının temsili önemlidir çünkü üretimleri, ince işçilikleri ve yaşamları; kuramsallaştırmada ve sanat yaratımında işe yarar. Doğa/kültür, hayvan/insan, sanat/yetenek ve özne/nesne arasındaki kaymalar arıların çağdaş sanat dünyasındaki varoluşu ile aşılmalıdır. Arılarla yapılan performans ve heykeller; bize enerji verir, görme, bilme ve var olma gibi yeni açılımlar konusunda ilham verir. Sanat tarihçisi Ron Broglio’nun yazdığı gibi “sanatın mucizesi yer değişimlerinin gerçekleştiği yüzey oyunlarında meydana gelir”. Sanat bilinmeyenin sınırından ve ufkundan bir şeyler getirir; hayvanların dünyasını asimile eden veya önemsizleştiren bir dile girmeden karşılaşmalara tanıklık eder. İnsanlar “hayvan krallığını” manipüle ederek bir derece güç sergilemektedirler ancak sanat, hayvanları farklı şekilde görmek için bir fırsat sağlayabilir, böylece geniş estetik, kültürel ve ekolojik ilişkiler arasındaki bağlantıları seyredebiliriz.

KAYNAKLAR

- Adams, D. (1998). "The artistic alchemy of Joseph Beuys." Rudolf Steiner. Bees: Lectures by Rudolf Steiner. Barrington, MA: Anthroposophic Press.
- Atay, F. (2016). Kuran Türkçe Çeviri, Çev: Hüseyin Atay, İstanbul: Atay Yayınları.
- Borsa, J. (1996). "The Absent Bride: Intimate Acts & Interior Movements" Winnipeg: Winnipeg Art Gallery; St. Norbert Art and Cultural Centre.
- Carlson, M. (2014). Performans: Eleştirel Bir Giriş, Çev: Beliz Güçbilmez, Ankara: Dost Kitapevi.
- Crane, E. (2001). The Rock Art of Honey Hunters. Cardiff: International Bee Research Association.
- Kroef Van der, S. (2012). Artforum 50.9
- Lamerche Vadel, B. (1994). Joseph Beuys, Siruela, Madrid,
- Latour, B. (1999). Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies. Cambridge Mass: Harvard UP.
- Madill, S. (1995). "Out of the Home and into the Hive." In *Aganetha Dyck*, Edited by Shirley Madill, Winnipeg: Winnipeg Art Gallery; St. Norbert Arts and Cultural Centre.
- Merdaner, E. (2016). Joseph Beuys. "Sanatı ve Felsefesine Bir Bakış". İstanbul: Tekne Yayınları
- Moore, L. and Kosut, M. J. (2014). "Bees Making Art: Insect Aesthetics and the Ecological Moment" *Humanimalia: a journal of human/animal interface studies* Volume 5, Number 2
- Ramirez, J.A. (2009). Arı Kovanı Metaforu. Çev: Ayfer Teker, Ankara: Dost Kitabevi
- Stiles, K. and Selz, P. H. (1996). Theories and Documents of Contemporary Art: A sourcebook of artists' writings. California studies in the history of art, 35. Berkeley: University of California

Tousley, N. (1992). “Aganetha Dyck.” *Canadian Art* 9, no. 3

İnternet Kaynakları

<http://www.nytimes.com/2010/11/30/nyregion/30bigcity.html>. Web. Accessed December, 11, 2011.

<http://www.webcitation.org/query?url=http%3A%2F%2Fwww.coolhunting.com%2Fculture%2Fen-ris-bees-wax-sculptures&date=2016-02->

<http://www.columbiaspectator.com/2008/11/05/columbia-graduates-bees-collaborate-art-show>. Web. Accessed April 15, 2011.

http://www.huffingtonpost.com/2012/01/12/bee-bearding-in-art_n_1202528.html. Web. Accessed January 30, 2011.

<http://newsdesk.si.edu/releases/hirshhorn-announces-black-box-jeroen-eisinga>. Web. Accessed March 24, 2012.

<http://inhabitat.com/nyc/storm-king-art-center-to-host-a-honey-bee-apiary-by-artist-peter-coffin/bees-theseanster93/>. Web. Accessed July 2, 2011.

<http://www.confederationcentre.com/en/news-read-more.php?news=115>. Web. Accessed July 14, 2011